

OLASZ SÁNDOR

A magas és mély között

JÓKAI ANNA ARCKÉPÉHEZ

(*Veni, vidi, vici.*) Lassan másfél évtizede, hogy Jókai Anna szokatlan című regényével (4447) egy csapásra prózánk „befutott” alkotója lett. Teljesítményét a kritika nyomban elismerte, csak később fogadta olykor műveit kelletlenebb, fanyarabb — de egyértelműen soha el nem utasító — bírálói hang. Az olvasóközönség — talán az újabb és bonyolultabb művek okozta hullámvászt leszámítva — hű maradt hozzá. Rajongói között a legkülönbébb foglalkozású embert találunk ma is. A sikeres pályakezdés után nem következett tematikai kimerülés, az életszerűség változatlan. A mechanikussá váló írói fogások veszélyét is időben fölfedezte. Művei sok tekintetben hasonlítanak egymáshoz (valósághoz való viszony, a stílus egysége stb.), anyag és megformálás kapcsolatában ugyanakkor számos változást figyelhetünk meg Jókai Anna másfél évtizedes írói termésében.

(„Két kiló dinamit. Az kéne ide.”) Az erkölcsi, társadalmi kérdések iránti érdeklődést színes életábrázolásban feloldó, morális nyugtalanságú, sodró erejű celekményt, izgalmas lélektani és társadalmi szituációkat, érdekes történeteket és információkat és (nem utolsósorban) érdekes írói egyéniséget föl villantó mű volt a 4447 és a *Kötél nélkül* című novelláskötet (1969). Csupa komor írás — sivárság és szenvedő emberek mindenhol. Még eléggé eleven volt a *Rozsdademető* élménye, ezért sokan — kritikusok és olvasók egyaránt — a „hábetlerizmus” kispolgári változatát vélték fölfedezni. A 4447 helyrajzi számú, lebontásra ítélt, ócska ház tele félresikerült életű, kilátástalan sorsú emberrel. Majd minden írásban föltűnik néhány alkoholista és elmebeteg. A *Tartozik és követel* című regényben (1970) például a hősnő, Ildikó gyengeelméjű lánytestvérével vergődik. Ez a naturalisztikus színezet később kevésbé domináns elem, de nem marad el végleg. A legújabb regényben (*Jákob lajtorjája*, 1982) az író nő nem mulasztja el, hogy a főszereplő ügyészi praxisából néhány esetet föl ne idézzon. Így kerül a regénybe a gyilkos Kalmárné és a csecsemőjét elpusztító Csipovics Franciska hátborzongató története. Majd a hősnő — ifjúságvédelmi korszakában — „kurvák, tolvajok, alkoholisták, nemi tévelyedettek, gyilkosok és öngyilkosok tömeges utánpótlásával” találkozunk.

Az információ önmagában izgalmas és érdekes lehet, ez azonban nem föltétlenül jelent kiemelkedő esztétikai értéket. Jókai Anna első műveiben a téma hajtóereje olyan nagy volt, hogy néha elnyomta a művészi átlényegítés igényét. A helyzetek és problémák izgalmasak és igazak, de a jellemábrázolás egyoldalúságai miatt jóformán csak az alakok ösztönéletéről és érzelmeiről kapunk képet. Az elbeszélő, a narratív, az ábrázoló prózán felnőtt magyar olvasó persze örömmel fogadta a megerőltető gondolati feladvány helyett a vívódást, az érzelmeket és a fájdalom könnyeit. Nem szenvedve szenvednek Jókai Anna hősei, kemény, már-már kegyetlen látéletet kapunk kiüresedett életükről. Hogyan kerültek a mélypontra? Kitérhet nek-e, s ha igen, akkor miként? Találnak-e emberi kapcsolatokra? S egyáltalán: van-e lehetőség az értelmes létre? Mind-mind olyan elevenbe vágó kérdés, amire a korai Jókai Anna-művek megjelenése óta is szüntelenül keressük a választ.

(„Legalább nekem kéne tisztáznom magamban, mi a helyzet.”) 1972-ben szokatlanul vaskos regénye jelent meg az írónőnek. A *Napoknak* nem volt igazán sikere. Legalábbis azok körében, akik a társadalom perifériájára szorult emberek világának könyörtelen, neorealista ábrázolását várták. Ehelyett kaptak egy terjedelmes regényt, mely a harmincas évektől napjainkig követi a főhős, Oláh Viktor kacskaringós életútját. A mikrorealizmus után széles tör-

ténelmi-társadalmi tabló következett. A hős — a proligyerekek szemében úrifiú, az úrifiúk szemében proligyerek — helyzeténél fogva a háború előtti magyar társadalom legkülönbözőbb rétegeinek képviselőivel kerül kapcsolatba. Majd azt látjuk, hogy miként találja (pontosabban nem találja) meg helyét az új rendben ennek a se ide, se oda nem tartozó jellegzetes magyar társadalmi rétegnek a tagja? Kudarcok és újrakezdések, hit a kitörés lehetőségében és megint csak letargia — ez az ő élete. Pedig tehetséges és — egyben-másban — rokonszenves ember. De semmit nem visz végig, magánéletében is a kapkodás a jellemző. Igaz, nem a sors kegyeltje, s a kegyetlen történelmi idők örvénylenek. Ez utóbbi érzékeltetésében is remekel Jókai Anna: emlékeztetünkben marad a dogmatizmus éveinek ábrázolása, hiteles atmoszférája.

A *Napok* elsősorban abban jelent fordulópontot, hogy a tematika és a jellemrajz korábban uralkodó egyoldalúságai eltűnnek. Nagyobb összefüggésben gondolkodik Jókai Anna, s Oláh Viktor alakjában bonyolult, összetett jellemet formál. Jelentős változás az is, hogy meg-nő a gondolati elemek fontossága, Oláh Viktor meditációira utalunk itt (történelmünkéről, politikai és etikai kérdésekről stb.). S először jelentkezik az a tömör, elmélkedő, aforisztikus hang, ami a legújabb Jókai Anna-művek sajátja igazán. Például: meditáció az emberi minőségek végleteiről, és arról, aki e végletek között van. „Aki botorkál. Akinek már nincs teljesen sötét, de a behatoló fénysugár még olyan keskeny, hogy inkább megzavarja, semmint tájékoztatja...” Már itt megfogalmazódik Jókai Anna műveinek egyik alapgondolata: „...mindig akkor jöttek a legtisztább gondolataim — mondja Oláh Viktor —, amikor a legalantasabb, legaprólékosabb tevékenységet végeztem, van a magas és a mély között valami titokzatos kapocs, húzóerő, egy gömb középpontjától kifelé, kétoldalt, de végül is ugyanoda jutva vissza, hiszen minél távolabb húzódik egymástól a két pont, annál inkább közeledik.”

A *feladat* című regényben (1977) fejti ki Jókai Anna, hogy „nemcsak az időszalag végtelen, nemcsak vízszintes az út; múlt és jövő, lent és fent: rokon fogalmak, működik egy tágas, széles mezőnyű hierarchia, Jákob lajtorráján szüntelen vándorlás a magas és mély között. Egymást metszi a két irány: a vízszintes és függőleges... seb a metszésponton... égő, lüktető kereszt.” A *Jákob lajtorrája* már teljes egészében a jól ismert bibliai történetre épül. Aki a „huzatos létben” lépeget le-föl a létrán, az emberi létnek nemcsak horizontális, hanem verti-kális teljességét is megismeri. Aki lefelé, a szenvedés mélységei felé halad, lélekben, emberségben gazdagodhat. Az allegória tökéletes, s elmondhatjuk, hogy ez a regény Jókai Anna eddigi munkásságának gondolati csúcspontját jelenti.

(„Csak valami sugárzás jönné már.”) Az emberi együttélés elemi erkölcsi kérdéseire keres választ az írónő. Magányukban, lefokozott, de többre vágyó életükben valami sugárzásra vár-nak Jókai Anna hősei, ám a „csekélyke meleget” csak közösségekben kaphatják meg. A munka-helyi (nagyon gyakran iskolai) közösség is alkalmas terep, de Jókai Anna igazán kedvenc té-mája mégis a család, s ezen belül is férfi és nő kapcsolata. Majd minden írása egy (rendszerint zaklatott) házasság története is. Férfi és nő, hivatás és magánélet viszonya már a *Tartozik és követel*ben izgatta Jókai Annát. Mivé fajul a két ellentétes jellemű, temperamentumú fiatal szerelme, milyen egymást kínzó pokollá válik az életük? A már-már betegesen precíz Ildikót férje bohém hajlamai borítják ki, Miklóst Ildikó „makettvilága” fullasztja. A lényegét Öreg-miklós fogalmazza meg: „Két erény, hígítás nélkül, töményen. Semmi sem üdvözít, semmiféle idea, ha hajolni nem képes...” Az ellentétes jellemek összeszikkasztására novellák hosszú so-rát említhetnénk. Például a *Közös út* kényszerűen egymásra utalt emberpárját. Férfi és nő örök témája minden regényében jelen van. Még a *Mindhalál*igban is (1974), pedig ennek írásá-kor olyan fontos kérdések foglalkoztatták Jókai Annát, mint író és közönség, mű és olvasó vi-szonya, az író társadalmi helye, az életismeret, az élettapasztalat fölhasználhatósága a valóság újrateemtését jelentő alkotói folyamat során.

Hivatás és boldogság, munka és szerelem viszonyát, összeegyeztethetőségét vagy éppen összefelelhetetlenségét mutatja be a *Feladat*. Két rendkívüli, két kivételesen értékes ember (s jó néhány kitűnő mellékfigura) példáján e témakör csaknem valamennyi aspektusát fölillantja itt Jókai Anna. Flóra sarkitottan éli az életet, István szerint meg inkább gömbölyíteni kell a szögleteket. Istvánnak a munka a legfontosabb, s ez az értékrend fölháborítja Flórát. Nem mintha a sikeres régész nő nem tudná átadni magát a feladatnak. De úgy érzi, a kettő együtt nem megy, s választani kényszerül. „...a szabad madárnak is van fészke, ahova leszáll megpi-henni, az sem repülhet végkimerülésig, amíg villám a szárnyát föl nem perzseli.” Kötni akarja Istvánt, az meg úgy érzi, Flóra „szenvedély ürügyén” „a legértékesebb önálló magot” akarja megfojtani benne. Menekül hát az „intellektualizált téboly” elől, felemás igazságokat mond

csupán. A nő emelkedésének korlátairól például: „Korlátnak csak az érzi, aki nem érti a megosztás mélyebb, kozmikus törvényét. Aki a sorsában a *feladatát* nem ismeri föl. A víz nem akar bor lenni.” A *Jákob lajtorjája* borítóján Kondor Béla Emberpár című festményét látjuk, a regényben meg egy helyen „fehér kőből készült párkompozíció” említetik: „Egy asszony meg egy férfi: úgy ölelik egymást, hogy inkább támogatás ez az ölelés, félig összeroskadtt mind a kettő, mégis egymást emeli-tartja.” Jelmépe mindez Hajnal és Kornél sorsának. A „huzatos létben”, mélység és magasság között járva végül meghallják a Hangot, s „körülöttök a zengés”. A társkapcsolatok elemzésétől az emberi lét értelmezéséig sok mindent sűrít Jókai Anna ebbe a regénybe, s nem utolsósorban — minden olvasó számára kihallhatóan — morált ad, a „jobbjaival kapaszkodva baljában másokat emelni” erkölcsére tanít.

(„...*önmagunkon belül is építkezzünk.*”) Egyik nyilatkozatában mondta Jókai Anna: „...vigyázni kell, ne váljunk egy mechanizált világban szellemi törpékké — s amit építünk kívül, az ne vegye el az erőt attól, hogy önmagunkon belül is építkezzünk.” Az élet lehúzó és szűkös lehet a tárgyi világ gazdagodásakor is. Jókai Anna írásaiból félreérthetetlenül kiderül, hogy a lelkek átalakulására, az élet új formájára van szükség. Németh László szavai jutnak eszünkbe: „...ahol a norma, a normák elvesztik hitelüket, az egyénre vár a feladat, hogy normát teremtsen magának — s ez nemcsak a legtöbb emberre ró aránytalan feladatot, de a társadalomra is, hogy az ilyen normája szerint élő embert elfogadja normálisnak.” Ezt az óriási gondot a *Jákob lajtorjájában* Kornél keserű kifakadása is példázza: „...nálunk csak egyetlen halálos bűn létezik, de arra attán nincs föloldozás: ha nemcsak másként, de mást is akar valaki. Vagy valakik: hát az már bűnszövetkezet! Súlyosbító körülmény.” Így lesz Jókai Anna írásaiban „pozitív hős” az üres, kisszerű viszonyokkal elégedetlen, újat és jobbat akaró ember. A *Kötél nélkül* című híres novella artístája például. Vagy a *forma* című kisregény Nórája, aki kiábrándultan kérdezi: „Hát ez a lényeg? A nyomorult forma?!” „Tökéletes forma, amiből, ha így folytatjuk, a maradék tartalom is megszökik...” A *forma* igazgatójának párja a *Soror Dolorosa* kórházvezetője. Az utóbbinak egy segédápoló vágja az arcába: „...ezek itt [ti. az orvosok, nővérek] ... nem gépek. Lelkük van. Akármilyen kényelmetlen.”

Éltreceptet akar adni Jókai Anna. Tudja, nagyon sokan ezt várják az irodalomtól. S hősei is valami receptet keresnek. „Hol vagyok hát én?” — kérdezi *A labda* Melindája. „Legálább nekem kéne tisztáznom magamban, mi a helyzet” — így Oláh Viktor a *Napokban*. Egyre gyakrabban halljuk mostanában, hogy nem alakult még ki szocialista értékrendszerünk „emberi dimenziója”, nincs ami eligazítsa az embert válságos helyzeteiben. S egyáltalán: a körülményekhez képest — görcseinktől és feszültségeinktől megszabadulva — miként élvezhetjük az életet? Jókai Anna ilyen kérdésekre keresi a választ. Hitelesen ábrázolja a valóságot, mert belső kényszere van erre, s az erkölcsi szenvedély bátorsága is lendületet ad neki.

(„*Egy fokkal megint bonyolultabb lett minden.*”) Amikor Jókai Anna első műveivel jelentkezett, prózáknak ahhoz a — korszerű változataiban ma is vezető — vonulatához csatlakozott, mely a próza nyelv konvencionális elemeinek megtartásával is tartalmi modernséget tudott teremteni. Novellában, regényben egy informatív-naturalisztikus prózatípust alakított ki Jókai Anna. Az elbeszélő-leíró részletek dominanciája, egyfajta determinizmus a szemléletben, s a kirívóan negatív dolgoknak az olvasó szociális érzékenységre apelláló, leleplező bemutatása — mind-mind azt bizonyítják, hogy az író egy régóta kimunkált prózaírási metódussal közelítette meg a hatvanas évek magyar társadalmának égetően eleven problémáit. De hát végül is a „hagyományos” regényszerkezetben és novellatípusban is lehet — a lehetőségeket maximálisan kihasználva — újat adni. Mert Jókai Anna jól, már első műveiben is, rutinosan írt, s jó ismerője volt a valóság szociális kérdéseinek, azoknak az emberi gondoknak, melyek az anyagi létmeghatározottságokból következnek. Azok a művek, melyek Jókai Anna első sikereit meghozták, az életet egy az egyben hitelességgel adták, sokszor rendkívüli aprólékossgal teremte meg az elbeszélés valószerűségét. Persze kísérletezett az író akkor is, amikor a leginkább „hagyományos” műveit írta. Második regényében (*Tartozik és követel*) például már elvetette a szigorú kronológiát. Van itt ugyan egy fokozatosan előre haladó cselekmény, de közben — az időrendet megbontva — képek jelennek meg a múltból. Novelláiban már viszonylag korán több sík egymásba játsztatásával próbálkozik. A *Családi kör* három eseményszintet variál, a *Téli estéék* több életsorsot futtat együtt, s így teremt izgalmas szerkezetet.

Mégis, első jelentős fordulópont az életműben a *Napok*. A hagyományos epikai narrátor fikcióját elveti, s az első személyben írt regény — az értelmiségi, intellektuális témák megjele-

nésével — tematikai eltolódást jelez. Jókai Anna tehát időben fölfedezte, hogy változtatnia kell anyag és megformálás, élmény és epikai alakítás viszonyán. Első műveiben főleg az élményen, az anyag lenyűgöző gazdagságán volt a hangsúly. A másik végre *A panasz leírása* című novelláskötetben (1980) találtunk példát. E kötet *Variációk* ciklusában hiába keressük a hagyományos elbeszélés lépésről lépésre haladó cselekményét, előkészített fordulatait és csatánóját. Itt már nem a sztori a fontos, hanem a gondolat, a meditáció. Minden eseménykocka egy gondolati tételnek rendelődik alá. A téziscselekmény mellett az elvont tér és idő is jellemző. Míg korábban a hősök külső és belső tulajdonságainak sokaságát (külsőjük, alkatuk, életútjuk, viselkedésük stb.) csodálhattuk, a *Variációk*ban egyetlen jellemtulajdonságot emel ki az író. Megjelenik hát a redukált személyiség. S változik a nyelvi megformálás is. Jókai Anna — nagyon helyesen — engedett az újítás vágyának. Ez a kísérlet még akkor is a megszokott módszert gazdagító írói nyereség, ha az eredmény nem válthatott ki osztatlan elismerést. Mert üdvözölhettük ugyan a vertikális ábrázolást, a mélyebb összefüggések bemutatását, de eltűnt az élmény megejtő áradása, a valóságábrázolás lebilincselő közvetlensége.

Úgy tűnik, az egyensúlyt (élmény és megformálás) olyan erős, jó novellákban sikerült megvalósítania, mint az *Elfekvő*, *A reimsi angyal*, az *Általános foglalkoztató*, a *Selyem Izabella*, a *Magyaróra*, *A koldusasszony meghódítása* vagy a *Piramis*. Legjobb novelláiban mindig ott a többletjelentés, az eseményszint mögötti újabb dimenzió. Regényei közül a két legutóbbi, *A feladat* és a *Jákob lajtorjája* teremti meg legjobban életanyag és epikai megformálás kíváncsú összhangját. *A feladat* az úgynevezett polifon regényszerkezet sikeres példája. Jelenetekre tagolódik a regény, de minden jelenetben több közléssík játszik egymásba. Például amikor Flóra a húsvéthétfőt is az ásatás helyén tölti, s nagy magányában gondolataiba temetkezik. Földéz néhány mozzanatot a régész foglalkozásával járó kellemetlenségekből, a mostoha munkakörülményekből, munkatársairól, főnökéről elmélkedik, majd barátnője, Vera jut az eszébe, s végül ifjúkori szerelmeire emlékezik. Mindez hat-hét oldalon, de így is mennyi alak, sztori és reflexió ebben a csapongó előadásban! A jelenetszerűség a *Jákob lajtorjájában* is megmarad. Itt a négy képzeletbeli alak (A sugárzó, A villogó, A szikrázó és A hang) szerepeltetése is újdonság. Ezek az alakok — mintegy szentenciózus tömörséggel — szüntelenül kommentálják a történeteket. A regény vége felé azonban egyre ritkábban szólalnak meg, a cselekmény sodró erejét, lendületét itt már fölsőlegesen fékeznék a kommentátorok olykor erőltetettnek tűnő közbeszólásai. A *Jákob lajtorjája* — gondolati anyagával, metaforikus stílusával — a filozofikus regény irányába lendülést jelzi. Maga a Jákob-allegória is tiszta gondolati képleteket jelenít meg. Ennek a prózatípusnak az értékeit már nem lehet olyan közelítési pontok alapján kimutatni, melyek a hagyományos részletező realizmust idealizáló művek elemzésekor kristályosodtak ki.

Jókai Anna *Tévedések* című novellájának befejező mondata: „Egy fokkal megint bonyolultabb lett minden.” A megállapítás az ő prózájára is érvényes. Összetettebb, differenciáltabb lett pályáján a látásmód és az ábrázolás, s tudjuk, Jókai Annától ezután is meglepetések várhatók.